

CONȘTIINȚA ETNICĂ. FORME DE MANIFESTARE IDENTITARĂ ÎN OPERA LUI BEDROS HORASANGIAN

MARIA EPATOV

Colegiul Național „Eudoxiu Hurmuzachi”, Rădăuți
E-mail: mariaepatov@gmail.com

Ethnic Consciousness. Forms of Identity Manifestation in the Work of Bedros Horasangian

*(Abstract)**

In our paper, we will focus on one of the less addressed aspects of literary criticism, that of the Armenian ethnic identity vein. It is our interest to identify aspects of the ethnic components and to analyze how the Armenian ethnic consciousness influences the way Bedros Horasangian writes. We will focus, in the analysis of the texts, on the identification of the marks, direct or indirect, but also on their role in the construction of the writer's style, following to highlight if ethnicity is relevant in Bedros Horasangian's literature. Moreover, we will seek to understand who the recipient of Bedros Horasangian's writings is, whether his discourse is addressable to anyone and anytime, given that the message of his texts visits the depths of human nature.

Keywords: Bedros Horasangian, ethnic identity, Armenians, identity marks.

Născut la București în 1945, Bedros Horasangian este fiul Nadiei (Anahid) și al lui Ovanes Horasangian. Provenind, la fel ca Ștefan Agopian, din mediul extraliterar, având studii în domeniul real – este absolvent al Facultății de Echipament Tehnic a Institutului Politehnic din București, Bedros Horasangian își începe existența profesională ca inginer proiectant și cercetător științific, pentru ca mai apoi să migreze în spațiul literelor, devenind secretarul Uniunii Scriitorilor, redactor la diverse reviste precum „22”, „Contrapunct”, realizator de emisiuni muzicale dedicate jazz-ului la Radio Pro FM, colaborator permanent la revistele „Ararat” și „Observator cultural”, în care continuă să publice și în zilele noastre. Începând cu anul 1997, își începe cariera diplomatică, mai întâi ca atașat cultural în Grecia, între 1997 și 2000, apoi ca director al Centrului Cultural Român din New York, în 2002–2004, conform datelor furnizate de *Dicționarul general al literaturii române*, consemnate de Monica Spiridon și Paul Cernat.

* Traducere: Maria Epatov.

Scriitorul își găsește cu ușurință locul în spațiul literar, în ciuda debutului relativ târziu. Începe prin a scrie cronică muzicale și literare, de cele mai multe ori sub pseudonim (Florian Baiculescu, Cristian Manole), apoi publică proze în revistele „Steaua”, „Vatra” și „Tribuna”, dar debutul său oficial are loc în 1984, odată cu câștigarea concursului organizat de Editura Albatros, unde apare primul său volum de proză scurtă, *Curcubeul de la miezul nopții*, care va fi premiat de Uniunea Scriitorilor. În același an mai publică un volum de proză scurtă – *Închiderea ediției*. Urmează *Parcul Ioanid* (1986), un volum de povestiri, apoi primul său roman, *Sala de așteptare*, în 1987, din nou premiat de Uniunea Scriitorilor. În 1989, i se publică un volum de proză scurtă – *Portocala de adio* – și un roman – *În larg*, urmate de *Misteriosul om în negru sau Ora melomanului*. *Roman în foarte multe părți* (1992), volumul de povestiri *Enciclopedia armenilor* (1994), *Bonjour, popor!* (1995) – o serie de articole publicate de-a lungul timpului, adunate acum în volum, romanul *Zăpada mieilor* (1996), volumul de poezii *Integrarea europeană* (1997), romanul *Obsesia – Cine l-a ucis pe Olof Palme* (2002), colecția de 13 povestiri *Miss Perfumado și alte femei* (2009) și *Trotineta lui Edi* (2020), o reeditare a volumului *Enciclopedia armenilor*.

Debutul în volum, în 1984, este salutat cu entuziasm de critica literară. Unul dintre primii care apreciază scrierile lui Bedros Horasangian este Nicolae Manolescu, care publică, în 1985, în „România literară”, un articol elogios, reluat în *Literatura română postbelică*, volumul al II-lea, și mai apoi în *Istoria sa*. Pentru Manolescu, Bedros Horasangian este un „prozator foarte promițător”¹, fiind unul dintre cei mai talentați din generația sa. Ceea ce se remarcă încă de la debut este rețeaua de influență livrescă, dominată de nume precum A. P. Cehov, J. Borges, maeștri ai prozei scurte. Textele lui Bedros Horasangian sunt caracterizate succint de Manolescu: „viguroase și subtile, banale și originale, șocante și previzibile”². Seria de adjective antitetice folosite dezvăluie o scriitură complexă, preocupată de propria construcție, dar și de observarea și încadrarea în text a realității imediate, astfel încât naratorul devine o instanță artistică, dincolo de una comunicativă.

Ioan Holban, în *Profiluri epice contemporane* (1987), îi dedică un capitol lui Bedros Horasangian, despre care afirmă încă de la început: „fire introspectivă, având deopotrivă o experiență culturală cât și una existențială”³, afirmație care pare să sintetizeze principalele preocupări ale scriitorului: dorința de a reda lumea prin cultură și, în același timp, de a surprinde existența cotidiană. Raportul dintre acestea două reflectă miza textelor lui Bedros Horasangian. Dincolo de aceste aspecte, Ioan Holban remarcă biografismul scrierilor, pe care îl are în comun cu congenerii săi Gheoghe Crăciun, Adina Kenereș, Nicolae Iliescu: „povestind prin eu, Bedros Horasangian povestește despre el, despre lume și, mai ales, despre modul intersectării (confruntării, identificării, confundării) textului cu viața”⁴.

¹ Nicolae Manolescu, *Literatura română postbelică*, vol. II, Brașov, Editura Aula, 2001, p. 275.

² *Ibidem*, p. 276.

³ Ioan Holban, *Profiluri epice contemporane*, București, Editura Cartea Românească, 1987, p. 421.

⁴ *Ibidem*, p. 422.

Astfel, criticul subliniază tendința scriitorului de a se amesteca în text, de a submina poziția naratorului omniscient, de a comenta felul în care se scrie textul, o trăsătură specifică postmodernismului, pe care, însă, criticul nu îl numește în mod direct.

Includerea lui Bedros Horasangian în volumul al patrulea al *Scriitorilor români de azi* al lui Eugen Simion vine să confirme recunoașterea scriitorului ca aparținând lumii bune a literelor. Stil direct, incisiv, aproape de reportaj – iată cum caracterizează Eugen Simion scrierile lui Bedros Horasangian. În ceea ce privește subiectele abordate, criticul remarcă propensiunea către analiza imediatului, a banalității cotidianului. Tipologia personajelor este prezentată succint: „bărbați singuratici și meditativi, femei părăsite luptându-se energic cu noi pasiuni, pensionari neliniștiți când se schimbă poștărița, bătrâne care adoră câinii, soți care se despart și se împacă”⁵ – iată cine populează lumea lui Horasangian. Din punctul de vedere al criticului, e un prea-plin de personaje, care vorbesc și vorbesc și vorbesc, ceea ce poate deveni obositor. E un anume rafinement epic, dar care ar putea cu ușurință scădea impresia de autenticitate, afirmă criticul, sau chiar aluneca în parodie. Cert este că Eugen Simion identifică două coordonate ale scrisului lui Bedros Horasangian: prezența masivă a livrescului și destructurarea narațiunii, care îl plasează pe scriitor, în opinia noastră, în postmodernism, ambele fiind inundate de o conștientizare a cotidianului: „povestirea surprinde (și cuprinde) o felie de viață, un instantaneu, un moment dintr-o devenire fără capăt”⁶, ceea ce constituie una dintre preocupările scriitorului.

Conștiința etnică – mărci identitare

În lucrarea noastră, ne vom focaliza pe unul dintre aspectele mai puțin abordate de critica literară, cel al filonului etnic identitar armenesc. Ceea ce ne interesează este să identificăm aspecte ale componentei etnice și să analizăm *cât* și *cum* influențează conștiința etnică armenescă felul în care scrie Bedros Horasangian. Să fie oare relevantă etnicitatea sa? Și dacă da, există mărci directe sau se manifestă difuz, subtil ideea de apartenență la o minoritate etnică? Mai mult decât atât, pentru cine scrie, oare, Bedros Horasangian? Pentru armeni, pentru români, sau e vorba despre un discurs unitar, adresabil oricui și oricând, dat fiind faptul că mesajul textelor sale vizează profunzimea naturii umane? Iată doar câteva întrebări cărora ne vom strădui să le găsim un răspuns.

Interesul criticii literare pentru componenta etnică a scrierilor lui Bedros Horasangian începe să se manifeste timid, odată cu publicarea volumului *Enciclopedia armenilor* (1994), reeditat de curând sub titlul *Trotineta lui Edi* (2020). Monica Spiridon este printre primii care scrie în „Luceafărul” despre volum, accentuând raportul dintre ființa umană și Istorie, una dintre coordonatele

⁵ Eugen Simion, *Scriitori români de azi*, IV, București, Editura Cartea Românească, 1989, p. 672.

⁶ *Ibidem*, p. 671.

pe care se construiește discursul narativ al lui Bedros Horasangian. Radu Mareș se apleacă, în 2014, la 20 de ani de la publicarea inițială, asupra volumului *Enciclopedia armenilor*, întrebându-se dacă „mărturisirea pasionată, îndrăgostită a armenității îl apropie sau îl separă de noi, ceilalți?”⁷, întrebare care se suprapune demersului nostru și căreia vom încerca să-i răspundem în analiza textelor selectate. Celelalte voci ale criticii se concentrează asupra aspectelor tematice, stilistice ale scrierilor lui Horasangian, dat fiind că cele mai multe luări de poziție sunt în perioada de dinainte de Revoluție, când un discurs identitar etnic nu corespundea intereselor ideologice. De altfel, chiar volumul citat apare în 1994, când libertatea de expresie era deja câștigată, deși atenției criticii pare să-i scape atât publicarea, cât și miza scrierii. De-a lungul cercetării noastre, ne interesează să aflăm dacă influența identității etnice transpare în discursul lui Bedros Horasangian și înainte de publicarea volumului *Enciclopedia armenilor*, urmând ca, mai apoi, atenția noastră să se concentreze asupra reeditării volumului menționat, sub numele de *Trotineta lui Edi*, dat fiind că este cea mai recentă operă publicată, conținând și o serie de adăugiri față de ediția din 1994.

În volumul de debut, *Curcubeul de la miezul nopții*, preocuparea pentru reflectarea identității etnice transpare difuz, mai mult ca un fundal menit să accentueze degringolada existențială a unor personaje. Ceea ce interesează în volum este reflectarea unui cotidian apăsător, care-și pune amprenta asupra destinului personajelor. Altfel spus, personajele sunt prea preocupate să-și analizeze prezentul, imediatul, pentru a-și mai îndrepta atenția asupra factorilor indirecți care alcătuiesc acest prezent. Totuși, la o lectură mai atentă, dirijată în sensul identificării unor urme, influențe etnice, se pot găsi câteva mărci indirecte ale interesului scriitorului pentru aspectele etnice minoritare, cele care stabilesc diferența între majoritate și cei care sunt altfel, cei ex-centrici. Povestirea „Răspunsul”, dincolo de aspectele existențiale, de povestea de iubire eșuată din prea multă monotonie cotidiană, cuprinde o serie de referiri la două dintre etniile minoritare din Transilvania, semn că prozatorului nu-i scapă asemenea detalii, fiind deja interesat de elementele care construiesc imaginea unei societăți eterogene, în care etniile minoritare își găsesc locul. Angi, protagonistul, este îndrăgostit de Mircea, inginer pasionat de avioane și tot ceea ce ține de zbor, dar trebuie să suporte discursul ultraplicticos al lui Ben, cel pasionat de istorie, la o petrecere care se va dovedi hotărâtoare, întrucât aici se va clădi viitorul lui Angi, cea care trebuie să aleagă între Mircea, visătorul, și Ben cel așezat și pragmatic. Ceea ce ne interesează pe noi este felul în care prozatorul reușește să insereze, în mod natural, două referiri la aspecte etnice minoritare, prin intermediul personajului Ben: una referitoare la sași și a doua – la armeni. Despre sași, aflăm din discursul lui Ben că au construit la Biertan un turn în care-i închideau pe cei care voiau să divorțeze vreme de o săptămână, pentru a verifica dacă divorțul era viabil sau era vorba doar

⁷ Radu Mareș, „Bedros Horasangian – Enciclopedia armenilor”, în „Observator cultural”, nr. 753, 19 decembrie 2014; <https://www.observatorcultural.ro/articol/bedros-petru/> (23.02.2021).

de o simplă neînțelegere. Pare premonitoare această povestire pe care Ben i-o spune lui Angi în prima seara când s-au cunoscut, dat fiind faptul că, peste câțiva ani, cei doi vor traversa o criză matrimonială; e o formă de a anticipa cursul acțiunii, mascată într-o poveste de spus la petreceri. Cea de-a doua referire, la armeni, este mult mai documentată din punct de vedere istoric, spre deosebire de povestea despre sași, care ar putea fi interpretată ca fiind romantică: „După ce armenii au trecut munții din Moldova în Ardeal, au întemeiat două colonii importante, Gherla și Dumbrăvenii de azi, care au fost declarate chiar orașe imperiale, acordându-li-se unele privilegii”⁸. Fraza referitoare la armeni este aruncată în povestire pentru a sublinia caracterul plictisitor al personajului Ben, cel care nici măcar nu știe să flirteze la o petrecere; tehnica sa de seducție este erudiția, prea puțin apreciată de Angi, care nici măcar nu înțelege despre ce i se vorbește: „Ce-o fi vrând și asta de la mine?... Mircea știa cel puțin să zâmbească mai ca lumea...”⁹. Chiar dacă Angi e plictisită, scopul prozatorului a fost atins: armenii s-au materializat în spațiul cărții, fie și ca pretext, ca motiv de plitiseală, ca un model de antiflirt, ceea ce nu face decât să confirme umorul scriitorului, care găsește astfel soluția pentru a insera câteva date despre istoria comunității din care el însuși face parte.

Povestirea „Jam session cu sax și alto” ilustrează, pe lângă dorința de a reliefa, măcar indirect, bucuria de a aparține unei comunități etnice minoritare, pasiunea scriitorului pentru muzică, pasiune care va transpare mereu de-a lungul scrierilor sale. Protagonistul textului este Garbis Hurduc, al cărui prenume îl plasează clar în comunitatea armeană. Pasiunea pentru jazz, pe care personajul și-o descoperă, ar putea fi un alt indiciu al etniei armenești, printre cei mai cunoscuți interpreți de jazz fiind armeni. Poate că ceea ce-i apropie pe armeni de jazz este tonalitatea tristă, uneori sfâșietoare, a acestui gen muzical, în deplin acord cu existența lor, aflată sub imperiul unei istorii uneori prea crude și tumultuoase, precum acordurile de jazz. Povestea lui Garbis este un prilej pentru ca scriitorul să-și demonstreze erudiția în domeniul jazzului: Coleman Hawkins, Eroll Garner, Charlie Parker vin să populeze paginile cărții, fiind sursele de inspirație și admirație pentru armeanul îndrăgostit de jazz. Dacă pentru români sunetul trist al fluierului este cel care încapsulează cel mai bine trăirile sufletului, pentru Garbis saxofonul devine instrumentul care reușește să transmită cel mai fidel ceea ce el simte: „Cânta din el precum ciobanul din fluier, de jale, dor și singurătate”¹⁰, concentrând în acest instrument întreaga sa existență: „Un om și saxofonul lui, singurul lucru de pe lumea asta la care ținea cu adevărat. Aici era toată viața lui, trecutul și viitorul adunate într-un simplu instrument de suflat. Cu tot ce îi oferea, bun și rău”¹¹. Saxofonul devine pentru Garbis mijlocul prin care el relaționează cu lumea, fiind, în același timp, prin muzica sa, depozitarul unei istorii

⁸ Bedros Horasangian, *Curcubeul de la miezul nopții*, București, Editura Albatros, 1984, p. 99.

⁹ *Ibidem*, p. 99.

¹⁰ *Ibidem*, p. 182.

¹¹ *Ibidem*, p. 183.

triste, al unui trecut încă neînțeles și neacceptat, care nu poate face loc unui viitor decât la fel de neînțeles, căci ce fel de viitor îl poate aștepta, dacă rănile trecutului încă nu s-au închis? Pierderea instrumentului echivalează, pentru Garbis, cu pierderea propriei identități. Disperarea personajului nu e nici măcar ascunsă, ba chiar este explicată prin analogie cu relația cu o femeie: „Nu orice femeie poate înlocui o iubită”¹². Legătura lui Garbis cu instrumentul este la fel de intimă, el nici nu poate concepe să cânte la un alt saxofon decât cel al lui, confidentul lui, prietenul lui, deosebindu-se de alți saxofoniști, catalogați drept „funcționari conștiințioși”¹³. Scriitorul nu îl poate arunca pe Garbis în ghearele deznădejdiei eterne, prin urmare, mijlocește găsirea și înapoierea instrumentului pierdut. Două lucruri ne atrag atenția: cel care vine să anunțe găsirea saxofonului i se adresează protagonistului cu „domnul Gabi”. Să fie oare o greșală a personajului sau o formă mascată de a atrage atenția asupra unei aculturații involuntare, la care participăm cu toții, fără să știm? Apelativul folosit demonstrează forța de atracție a majorității, care nu concepe ieșirea din tipar; o identitate diferită, marcată printr-un nume diferit, trebuie să fie o greșală, corectată prin folosirea numelui „Gabi”, care asigură includerea protagonistului în majoritate, căci cine ar vrea să fie altfel? E un detaliu care ar putea fi trecut cu vederea, dar care, în opinia noastră, ascunde o problemă dureroasă a comunităților minoritare care au fost nevoite să găsească noi căi de supraviețuire, schimbarea numelui fiind cea mai la îndemână. Al doilea lucru care ne atrage atenția în povestea recuperării instrumentului pierdut este faptul că saxofonul este găsit de un bătrânel pe nume Gunther Bosch. Din nou, scriitorul folosește numele pentru a marca apartenența la o comunitate etnică minoritară. Să fie oare întâmplător că saxofonul e găsit de cineva pe nume Gunther Bosch? Nimic nu ține de coincidență. Cine altcineva ar putea să înțeleagă mai bine suferința cuiva lipsit de propria identitate decât un alt etnic minoritar? Ceea ce îi unește pe Garbis și Gunther este conștiința de a fi altfel, de a nu fi incluși în marea masă a majoritarilor. E și o mândrie de a fi diferiți, pe care Garbis o va reflecta în gestul de a-i dedica lui Gunther noul său cântec, intitulat „Singurătatea unui sax alto”. Cântecul lui Garbis este o formă de a uni două singurătăți care nu mai sunt chiar așa de diferite, ci devin unite de conștiința de a fi diferiți.

În volumul *Închiderea ediției* (1984) continuă manifestarea indirectă a interesului pentru reflectarea identității etnice armenesti. Chiar dacă miza volumului este, în opinia noastră, latura metatextuală, există câteva momente în care atenția scriitorului este canalizată asupra aspectelor etnice minoritare. Unul dintre textele relevante în acest sens este „Întoarcerea”. Scenariul narativ urmărește un protagonist care ajunge într-un oraș căutându-l pe cel care l-a denunțat, cu ani în urmă, pe tatăl său. Denunțatorul este văzut în comunitate drept un om corect, muncitor, „un om la locul lui”¹⁴, numele său fiind Vrej Gheorghiu. Scriitorul nu

¹² *Ibidem*, p. 184.

¹³ *Ibidem*, p. 185.

¹⁴ Bedros Horasangian, *Închiderea ediției*, București, Editura Cartea Românească, 1984, p. 44.

alege întâmplător numele denunțatorului: Vrej, în limba armeană, înseamnă „răzbunare”, fiind un nume masculin frecvent în comunitate, mai ales în cea din diaspora. Apelativul „Gheorghiu” reflectă una dintre ideile pe care deja le-am discutat, cea a aculturației pe care comunitatea armeană a trăit-o, mai ales în zona transilvăneană. Ceea ce frapează este faptul că cel care a greșit primește numele de „Vrej”, și nu cel care caută dreptatea, răzbunarea, dar, pe parcursul analizei textului, vom evidenția ironia scriitorului.

Nimeni nu bănuiește trecutul lui Vrej, cel care, pentru a se salva, a denunțat pe cineva nevinovat. Unul dintre pasajele textului, marcat de introspecție, camuflează intenția scriitorului de a reflecta asupra istoriei, asupra propriei relații cu trecutul, prin intermediul protagonistului, cel care caută o soluție pentru o nedreptate comisă în trecut, fiind moștenitorul unei grele apăsări sufletești: „Un om s-a salvat, a dat un alt nume, un alt om în schimb. E de înțeles, de acceptat? S-a dovedit mai târziu, prea târziu, după cum a fost și în cazul tatălui său, că au fost nevinovați. A fost o neglijență, o neînțelegere. Regrete tardive, nici măcar n-au fost mulți cei care să acuze. Din lagăr nu s-au întors prea mulți, nu s-a mai putut schimba nimic, repara nimic. Iar după atâția ani cine mai vrea să-și amintească astfel de lucruri?”¹⁵ Ceea ce propune Horasangian în acest text este o formă de reflecție pragmatică asupra istoriei individuale. Cât de vinovat este cel care acuză pentru a se salva? Cât de mult contează destinul individual în raport cu istoria mare? Cât de mult alterează trecerea timpului percepția trecutului? Ironia sorții este că niciunul dintre cei doi, denunțator și denunțat, nu sunt vinovați, dar frica, și nu somnul rațiunii, naște monștri. Protagonistul caută un sens, un răspuns pentru gestul făcut de denunțator. Ce anume ar putea să determine un astfel de comportament? Și, odată săvârșită fapta, există, oare, consecințe? Fiica denunțatorului ilustrează, involuntar, teama sub imperiul căreia se desfășoara viața tatălui: „Tata parcă presimțea că o să-l caute cineva... Eu i-am spus că sunt prostii, de ce să se neliniștească, dar știți și dumneavoastră cum sunt cei mai în vârstă”¹⁶. Iată că personajul mai are o fărâmă de conștiință, știe că ceea ce a făcut nu poate fi uitat, că tăvălugul istoriei îl va prinde cândva și-i va cere socoteală. Nu e această frică mai intensă, mai dureroasă decât cea care l-a provocat să denunțe? Nu e aceasta forma perfectă de răzbunare? Iată pedeapsa istoriei sau, mai bine zis, a propriei conștiințe. Numele lui Vrej ilustrează faptul că cea mai cruntă răzbunare este să trăiești cu conștiința alterată de faptele făcute. Evident, acest fel de răzbunare devine posibil doar atunci când încă mai există un semn, o urmă de umanitate, lucru pe care nu se poate întotdeauna miza, decât în spațiul literaturii, în care scriitorul este stăpânul conștiinței personajelor.

Protagonistul are de ales între două variante: să ierte, „nu ca Dumnezeu, ci ca om. Lucid, responsabil, stăpân pe conștiință, fără să ceară nimic în schimb” sau, pur și simplu, să înțeleagă factorii, mecanismul, care au stat la baza alegerii făcute

¹⁵ *Ibidem*, p. 47.

¹⁶ *Ibidem*.

de denunțator: „Vrej s-a salvat. A dat un nume oarecare. Pare neobișnuit, dar pentru acele vremuri tulburi nu era. Ani în șir a vrut să se răzbune. Acum are această posibilitate, dar nu se simte capabil... Îi e scârbă, de ce să omoare un om?”¹⁷ Și oare, dacă ar alege să se răzbune, nu ar trăi și el cu conștiința pătată? Cu ce ar fi mai bun decât Vrej?. „E nehotărât. Nu știe ce să facă, oricum dreptate deplină nu va fi niciodată. Și atunci la ce bun să strice armonia unei familii? Cu ce drept?”¹⁸ Cel venit în căutarea răzbunării nu mai poate să-și justifice dorința de răzbunare; el știe că, de fapt, răzbunarea constă în viața dominată de propria vinovăție, al cărei prizonier este, de fapt, Vrej.

Textul lui Horasangian reflectă una dintre marile drame trăite de orice comunitate amenințată cu dispariția: este salvarea o justificare pentru derapajul moral? Și dacă da, cum poți trăi cu acest lucru? Justificarea morală a răzbunării nu există, ceea ce însuși protagonistul constată pe parcursul textului. În lipsa unei conștiințe morale, orice formă de răzbunare devine inutilă, ea nu va schimba cursul existenței sau felul în care istoria înregistrează evenimentele. Câtă vreme nu există o asumare a vinovăției, o recunoaștere a greșelii, pedeapsa devine iluzorie. De aceea protagonistul alege să plece, pur și simplu, știind că, înainte de a face pace cu Vrej, trebuie să facă pace cu el însuși.

Spațiul romanului, mult mai amplu și mai permisiv, îi oferă prilejul lui Bedros Horasangian să mediteze asupra raportului dintre destinul individual și istorie. *Sala de așteptare*, prin amplitudinea planurilor narrative care se întretaie, oferă imaginea unui pluriperspectivism identitar al cărui punct comun în reprezintă conștientizarea faptului că ființa umană se simte indisolubil legată de trecut, de propria istorie, fără de care Istoria nu are sens. Jurnalul fetei lui Al. Marghiloman, scrisorile lui Paul Petrovicescu, instrospecțiile lui Lucian, toate sunt un pretext pentru scriitorul care, pentru a-și trăi prezentul, trebuie să-și înțeleagă trecutul, pentru că așa se creează memoria timpului: „trecutul și prezentul încălecându-se, cei morți și cei vii, memoria timpului”¹⁹. La fel ca în volumele de povestiri, întrebările existențiale sunt un pretext pentru o clarificare de sine, fiind problema oricărui etnic minoritar care încearcă să-și definească statutul. Spre deosebire de volumele precedente, în roman Bedros Horasangian va plasa referiri mai concrete la identitatea sa armenească, subliniind parcă răni rămase deschise, generate de relația tensionată cu turcii din ultimele sute de ani. În jurnalul fetei, apare o scurtă referire la Enver Pașa, unul dintre arhitecții marii nenorociri care, în 1915, a dus la moartea a peste un milion și jumătate de armeni: „Enver Pașa ne-ar fi promis ajutor dacă intrăm în luptă. Oare ne putem încrede în turci? Tata a surâs blajin când a spus asta”²⁰. Să fie întâmplătoare această notație din jurnal, datată 18 noiembrie 2015? Cât oare se știa deja în comunitatea europeană despre masacrul început în

¹⁷ *Ibidem*, p. 48.

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ Bedros Horasangian, *Sala de așteptare*, București, Editura Mentor, 2002, p. 53.

²⁰ *Ibidem*, p. 82.

aprilie? În orice caz, recurgerea la acest artificiu narativ vine să accentueze una dintre durerile încă nevindecate ale armenilor, proiectată, de data aceasta, în lipsa de încredere a românilor în respectarea legămintelor făcute de turci. De altfel, nici românii nu au o istorie bazată de încredere cu turcii, astfel că ezitarea lui Marghiloman este pe deplin justificabilă; menționarea, însă, a lui Enver Pașa nu poate fi întâmplătoare pentru cineva care face parte din comunitatea armeană pentru care acest nume este un simbol al dezumanizării istoriei.

Despre Paul Petrovicescu aflăm că provine din orașul Turnu Severin, a cărui descriere ilustrează un conglomerat etnic, aparținând parcă unei lumi demult apuse: „comerțul de cereale și șantierul naval, la rândul lor, modificaseră orașul din punct de vedere etnic, dându-i un aspect cosmopolit, alături de turci și sârbi, prezențe mai vechi pe acele meleaguri, făcându-și apariția și nemți, aduși la șantierul naval, greci, armeni și evrei – aceștia lansați evident în sfera serviciilor, cum se spune azi – și alte exemplare mai rare, aleși dintre toate națiile care puteau oferi oameni dornici de aventură, afaceri și necunoscut”²¹. Ceea ce realizează în aceste rânduri Bedros Horasangian este un fel de istorie romantică a migrației, a oamenilor care și-au părăsit meleagurile natale în căutarea unui trai mai bun, fără a fi siliți de cauze tensionate, așa cum se va întâmpla, tot mai mult, în secolul al XX-lea. E o lume în care domnește înțelegerea, în care apartenența la o etnie minoritară nu tulbură existența oamenilor, obișnuiți parcă să accepte diferența: „În acel spațiu restâns se cunoșteau și trăiau laolaltă, luând parte împreună la toate evenimentele mai importante sau mai puțin ale urbei”²². Să fie oare dorința scriitorului de a crea un spațiu al înțelegerii, un model de conviețuire în care etnia să nu fie un factor discriminatoriu? Sau poate e o formă de a recunoaște că România a acceptat și îmbrățișat diversitatea etnică, în cele mai multe cazuri, putând fi un model de conviețuire pașnică, dincolo de diferențe culturale, sociale sau istorice.

Indiferența istoriei este ceea ce doare cel mai mult. Pentru cineva din comunitatea armeană, problema responsabilității istorice rămâne mereu deschisă și generează întrebări care încă mai așteaptă un răspuns. Mai mult decât lipsa unui răspuns concret, ceea ce doare, în cazul celor nedreptățiți de istorie, este lipsa de interes a celorlalți, fapt pe care prozatorul îl subliniază: „Departă și indiferenți la ce era să se întâmple cu noi”²³. Fraza este despre Lucian, dar în subtext recunoaștem vocea armeanului care se simte nedreptățit, atât de istorie, cât și de cei care iau parte la istorie și care au preferat să închidă ochii, să rămână, în cuvintele prozatorului, „din ce în ce mai puțin informați. Îndepărtarea din aproape în aproape de locul «evenimentului» a făcut ca adevărul să intre într-o pungă obscură de prezumții și ipoteze”²⁴. Îndoiala care ar trebui să genereze interes pentru cercetarea și aflarea adevărului este înlocuită de una dublată de uitare și dezinteres, fapte

²¹ *Ibidem*, p. 99.

²² *Ibidem*, p. 99.

²³ *Ibidem*, p. 141.

²⁴ *Ibidem*, p. 141.

grave care nu îndepărtează responsabilitatea ci, dimpotrivă, o plasează pe umerii tuturor. Datoria scriitorului este să scoată la lumină lucrurile uitate, ignorate, aruncate în neștiință, pentru a ajuta la închiderea unor răni ale căror urme încă se mai văd, pentru că uneori adevărul „rămâne înfășurat în indiferență și birocratism”²⁵. Literatura devine, astfel, o cale de reconciliere cu istoria, o șansă de a mai salva o urmă de umanitate. Privind retrospectiv, șansele ca adevărul să se limpezească cresc; sub imperiul emoțiilor prezentului, viziunea despre adevăr sau dreptate ar putea fi trunchiată, timpul fiind cel care sedimentează adevărul: „Istoria macină oamenii cu o furie nebună, nimic nu e limpede, momentele de gol ale adevărului”²⁶, lecție pe care Lucian o învață, cercetând texte vechi, precum jurnalul fetei, arhive sau discutând cu Paul Petrovicescu, acest personaj aflat la confluența dintre trecut și prezent.

Considerațiile despre război, durere, tristețe vin să întregescă viziunea scriitorului despre repetabilitatea istoriei, în condițiile absenței unei responsabilități. Pare greu de crezut, dar momentele de criză, deși unice în felul lor, nu sunt niciodată singulare: „Nu-mi vine a crede, dar nu este pentru prima oară când trebuie să accept o realitate care a venit brutal peste destinele noastre”²⁷, notează în jurnal, cu maturitate, fata, în timp ce stă pe un colț al unei bănci într-o sală de așteptare. Metaforic, întreaga sa existență devine o sală de așteptare, mai ales în ochii lui Lucian, cel care descoperă în paginile jurnalului fragmente de istorie personală, amestecată cu marea istorie. E o viziune personalizată a evenimentelor, care nu face decât să umanizeze întreaga experiență a războiului, care dă chip și nume durerii, pe care o pot resimți doar „cei care au trăit istoria pe propria lor piele, nu din auzite, din gura uneori mincinoasă a altora”²⁸. Lucian, în ipostaza de martor al istoriei, nu poate decât să învețe să navigheze prin apele tulburi ale destinului, ale timpului, care nu iartă. Experiența cruntă a războiului este redată în câteva rânduri care scot la lumină o lege a Talionului încă în vigoare: „Patimile s-au dezlănțuit, sângele nu aduce decât sânge, ura trage după sine ură. Oare unde se vor opri aceste grozăvii?”²⁹ Întrebarea va rămâne retorică, umanitatea încă nu a găsit un răspuns, dovadă fiind toate nenorocirile care au umbrat secolul al XX-lea. Ceea ce rămâne este conștiința că totul nu e decât o iluzie scăldată într-o durere fără lacrimi, pentru niște morți fără morminte: „nu poți să-ți plângi morții oriunde, chiar și în deșert, cei îngropați acolo sunt cei mai triști dintre morți, soarele atotputernic, așa, pedalând, a învățat ce e risipa, să-ți irosești viața, un timp inutil, de ce să-și facă iluzii”³⁰. Pasaj tulburător, care amintește de drama armenilor pierduți în negura istoriei în deșertul sirian, în campusul Deir ez-Zor, o imagine

²⁵ *Ibidem*, p. 147.

²⁶ *Ibidem*, p. 258.

²⁷ *Ibidem*, p. 191.

²⁸ *Ibidem*, p. 204.

²⁹ *Ibidem*, p. 308.

³⁰ *Ibidem*, p. 406.

care s-a întipărit pe retina oricărui armean care a supraviețuit, într-o formă sau alta, pentru a duce mai departe istoria, creând și recreând memoria timpului, cu fiecare generație, ca pe o datorie de suflet. Durerea cea mai mare este dată de faptul că omenirea nu a învățat nimic din aceste experiențe teribile: „din ură nu se naște decât ură, nu se naște nimic, nu rodește nimic, nimic nu dăinuie, cui au folosit milioanele de oameni uciși de-a lungul istoriei în atâtea războaie, masacre, deportări, ghettouri, sutele de milioane, morminte împrăștiate, necunoscute...”³¹ și continuă să facă, mereu, aceleași greșeli.

În sala de așteptare a istoriei își fac simțită prezența, discret, câțiva armeni: un proprietar de cafenea, „mustăcios și binevoitor”³², o servește cu o cafea delicioasă pe fata autoare de jurnal, la Hârșova, pe malul Dunării, întărind imaginea stereotipică a armenilor specialiști în comercializarea și prepararea cafelei; un doctor Mirachorian, cu o privire pătrunzătoare, este menționat într-o scrisoare a lui Paul Petrovicescu³³; o Haiganuș, de la care bunicul lui Lucian a moștenit o statueta a lui Buddha, de mare însemnătate pentru acesta: „Alep, ianuarie 1916. A murit Haiganuș. Statuetă Buddha. Nimic mai mult. Când, cum, ce. Mister”³⁴; un Vartan, avocat, care rătăcește manuscrisul unui roman, „în care nu erau nici personaje principale, nici personaje secundare, doar timpul, era era naratorul adevărat, singura prezență concretă”³⁵. Toate aceste personaje reflectă, fiecare în parte, câte o fațetă a culturii armenesti, care își face prezența, în mod natural, aproape pe nesimțite, în lumea romanului, aducând cu ele „respirația unui orient demult dispărut din cotidianul imediat, dar a cărui subterană prezență mai răzbătea până aproape”³⁶. Lucian învață, astfel, și ne învață, că una dintre cheile înțelegerii este răbdarea, așteptarea: „la capăt de drum, descoperim uimiți că n-am petrecut decât într-o sală de așteptare unde nu s-a deschis nicio ușă și am așteptat zadarnic. Dar poate asta a fost și mai este menirea noastră”³⁷. Ceea ce înțelege Lucian este că e nevoie de o retragere din istorie, de o reconfigurare a trecutului, pentru a clădi un prezent viabil. Nu e suficientă cercetarea trecutului, e nevoie și de o privire din exterior asupra propriei vieți, pentru a te împăca cu trecutul, pentru a reconfigura noțiunile de „adevăr” și de „responsabilitate”, adică ceea ce face Bedros Horasangian în paginile romanului *Sala de așteptare*, care devine, astfel, un pact cu sinele.

Romanul *În larg* (1989) conține doar câteva aspecte care se pretează analizei noastre în cheie identitară etnică, dar care nu pot fi trecute cu vederea. Chiar dacă miza romanului este căutarea de sine, pentru Horasangian, aceasta devine imposibilă în absența unei chestionări a istoriei, a trecutului, așa cum chiar

³¹ *Ibidem*, p. 439.

³² *Ibidem*, p. 165.

³³ *Ibidem*, p. 222.

³⁴ *Ibidem*, p. 448.

³⁵ *Ibidem*, p. 514.

³⁶ *Ibidem*, p. 458.

³⁷ *Ibidem*, p. 502.

protagonistul mărturisește: „Să stau de vorbă cu mine. Cu trecutul, iată că mi se mai ivesc astfel de prilejuri, singurele mele certitudini de azi, încrederea mea e bazată pe o astfel de reconstituire, o sumă de mici particule ce devin rezistente doar prin compactizare”³⁸. Să fie oare această compactizare o formă de înțelegere și acceptare a trecutului? O formă de raportare a sinelui la istorie? Cert este că protagonistul este conștient că, în absența unei asumări a trecutului, nu ar putea evolua: „Încep să cred că devin mai puternic când revin asupra propriului meu trecut”³⁹. El are nevoie să facă pace cu trecutul pentru a-și trăi prezentul. Criza matrimonială în care se găsește și care-l aruncă, metaforic, în brațele Monicăi este rezultatul unei necunoașteri de sine. Ceea ce protagonistul credea că-l face fericit, căsnicia cu Irina, se dovedește o sursă de clausturare într-o formă rutinizată și monotonă de existență cotidiană. Eliberarea vine odată cu pășirea simbolică în spațiul mării, acest uter matern în care totul se spală și se vindecă: „Se simțea liber de orice gând, trecutul și viitorul lui împreunându-se într-un prezent la îndemână”⁴⁰. Aventura extraconjugală devine o aventură în extra-sine; protagonistul își dorește, de fapt, să se elibereze de povara sinelui, să fie un străin, să fie altfel: „aici, în mijlocul apelor, e doar un străin, pasager, un trecător oarecare”⁴¹. Eliberarea de sine este cea mai dificilă, pentru că fiecare individ e o parte a unei comunități, a cărei identitate o contruiește doar împreună cu ceilalți; e o chestiune de responsabilitate, aceea de a duce mai departe memoria, amintirea colectivă: „constituindu-se într-un fel de bun comun, alcătuiind o proprietate în exclusivitate a lor, ce a mai rămas întipărit în mintea fiecăruia, fragmente, divagații, palavre, salturi, îmbrânceli, tăceri, suspiciuni”⁴².

Dacă în prima parte a romanului există indicii vagi, indirecte ale interesului scriitorului pentru raportul cu istoria, coordonata etnică devine mai vizibilă în capitolul al treisprezecelea. O excursie în Transilvania, în ținutul Târnavelor, este un pretext pentru a evidenția procesul de aculturație căruia i-au căzut victimă cei care, acum, îmbogățesc marea de Ionești și Popești, mai ales în Dumbrăveni, una dintre localitățile populate, istoric, de armeni: „Dânsul este cumva din Dumbrăveni? [...] că doar n-o fi turc dacă-l cheamă Dumbrăveanu, asta-i bună, cu toate că știu bine căți români nu se ascund sub marea anihilantă și devoratoare de Ionești și Popești! Cine știe câte istorii neștiute, nebănuite, nu pot sta ascunse prin astfel de colțuri uitate de lume”⁴³. Procesul de integrare în masa majorității alterează harta colorată din punct de vedere etnic a Transilvaniei, regiune în care etniile minoritare au existat dintotdeauna, indiferent de stăpânire, ba chiar au învățat să conviețuiască pașnic, rezistând astfel în fața nedreptăților istoriei. Schimbarea numelui devine un sacrificiu

³⁸ Bedros Horasangian, *În larg*, București, Editura Albatros, 1989, p. 61.

³⁹ *Ibidem*, p. 61.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 63.

⁴¹ *Ibidem*, p. 65.

⁴² *Ibidem*, p. 93.

⁴³ *Ibidem*, p. 140.

minor, necesar pentru supraviețuire. Identitatea etnică nu e dată doar de un nume, ea e parte integrantă a ființei, manifestându-se involuntar chiar și atunci când ar putea provoca durere.

Relația tensionată cu trecutul alimentează o strategie de retragere din fața realității. Protagonistul își conștientizează criza matrimonială, dublată de cea identitară: „Am avut oroare de amintiri. Dar nu de puține ori mi-am alimentat cu ele momente din trecut și prezent. Uneori devin o povară, un chin. E ca un blestem, te urmăresc clipă de clipă și-ți deformează viața. Nici nu apuci s-o mai trăiești, și-o falsifici. Cu amintiri și iluzii, vrei nu vrei, te muți în ireal”⁴⁴. Ceea ce află protagonistul este că retragerea din realitate, refuzul de a face pace cu sinele, nu sunt decât o iluzie, o alunecare din sine care creează un prezent trăibil, dar ireal. Escapada la mare face parte din această irealitate pe care protagonistul și-o construiește, având iluzia libertății. Aventurile extraconjugale, cea cu Monica, de ordin sufletesc, cea cu Zizi și Sanda, de ordin carnal, sunt ca o formă de reafirmare a vitalității, sunt ca o confirmare a faptului că încă se mai poate rupe de cotidian, de trecut, de tot, sub imperiul hazardului, cel care conduce, de fapt, istoria: „e stupid să-ți clădești viața astfel, la noroc, dar dacă?”⁴⁵, se întreabă protagonistul în finalul romanului. Romanul este dedicat unei analize a istoriei personale, dar dacă, ne întrebăm și noi, nu e decât o strategie a scriitorului de a reevalua, prin prisma unui individ, marea istorie? Cât stă sub semnul hazardului și cât ține de hotărârile asumate conștient? În marele tablou al istoriei, câte nu s-au întâmplat datorită hazardului? Uneori retragerea din realitate, din istorie, devine necesară pentru o re poziționare a sufletului. În larg, acolo unde poți lăsa în urmă „un lanț continuu de gânduri, fapte, mici întâmplări, senzații disparate împinse dinspre trecut spre prezent și viceversa, dorinți obscure, amintiri estompate...”⁴⁶. Și nu e, oare, lumea cărții, a textului, acel „larg” către care aspiră scriitorul? „Ce se întâmplă prin cărți și prin viață seamănă atât de mult câteodată că nu știi unde s-a întâmplat cu adevărat”⁴⁷; granița dintre realitate și text devine aproape invizibilă, cartea fiind spațiul de refugiu în care scriitorul se retrage pentru a se regăsi.

Romanul *Zăpada mieilor* (1996) conține cele mai multe considerații despre istoria crudă și consecințele ei. Să fie oare vorba despre o manifestare a libertății de expresie câștigată după decembrie 1989? Este o posibilitate, dat fiind faptul că paginile romanului conțin o serie de referiri care, probabil, nu ar fi trecut de cenzura comunistă, reliefând prea vizibil câteva dintre greșelile istoriei din ultima sută de ani. Narativ, romanul reprojecțează poveștile din cele două romane anterioare, *Sala de așteptare* și *În larg*, construind un discurs orientat în sensul înțelegerii și acceptării destinului, a resorturilor intime care influențează existența individului, la scară mică, și a umanității, la scară largă. Ne interesează, în acest

⁴⁴ *Ibidem*, p. 154.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 214.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 35.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 216.

punct al analizei noastre, să identificăm modalitățile prin care scriitorul pune în prim-plan problema responsabilității istorice. Discursul său nu este orientat exclusiv către chestiunea armenescă, dar, reliefând greșelile istoriei, în general, Horasangian atrage atenția indirect asupra unor răni care încă nu s-au închis, în ciuda trecerii timpului care pare să niveleze tot, să aștearnă tăcerea. Misiunea scriitorului este să rupă această tăcere nimicitoare și să readucă în planul textului considerații de natură să reevalueze felul în care istoria a așezat evenimentele în memoria colectivă. În viziunea scriitorului, istoria nu e scrisă doar de învingători, și cei învinși își câștigă dreptul la replică, măcar în lumea textului.

Problema responsabilității istorice pare a fi umbrată, odată cu trecerea timpului, cel care aruncă evenimentele în malaxorul memoriei, alterând, de multe ori, percepția asupra trecutului: „cine poate ști cu certitudine ce s-a întâmplat cu atâtea decenii în urmă?”⁴⁸, se întreabă, retoric, protagonistul. Hazardul este cel care împarte rolurile de călău și victimă sau, cel puțin, așa pare. Îngrijorat de perspectiva războiului, Lucian își dă seama că supraviețuirea devine chestiune de viteză, de adaptare rapidă: „la Bender, un oraș în care morții deveneau suflete moarte, numele lor erau preluate de fugari fără acte care voiau să înceapă o altă viață”⁴⁹, își amintește Lucian, aflat pe malul mării, fugind de propriul destin. Aculturația asumată ca formă de supraviețuire este redată într-o simplă frază: „tata rus, mama rus, a Ivan maldavan”⁵⁰. Iată cât de ușor se poate scăpa de istorie, totul e să reacționezi rapid: acte noi înseamnă o viață nouă, chiar dacă ea se înfiripă adumbrată de spectrul morții. Ce mai înseamnă apartenența la o etnie când însuși supraviețuirea e în joc? Alegerea îi aparține fiecăruia, dar, înainte de toate, e dorința atavică de a supraviețui: „zarurile nu sunt aruncate. Istoria nu începe și nu se încheie cu soarta unui singur om”⁵¹, dar, ne întrebăm, ar putea exista istoria fără oameni care să o trăiască și, mai ales, să o consemneze? Da, un singur individ nu poate opri roata mare a istoriei, se poate doar agăța de ea, încercând să nu fie prins și anihilat de tăvălugul ei. Una dintre lecțiile de supraviețuire este acceptarea schimbării; o luptă între „modern” și „tradițional” încetează să mai aibă caracter distructiv atunci când conștientizăm că istoria stă sub semnul unui flux continuu al transformării: „așa cum vechiul s-a opus noului și tradiția așa-zisului modern, care încet, încet se transformă într-o și mai nouă tradiție, când locul vechiului modern este luat de un modern și mai modern”⁵². În mod ironic, această constatare o face Lucian pe fondul unei crize matrimoniale și al conflictului între generații, între părinți și copii, dar ea devine general-valabilă, aplicabilă și pentru evenimente ce depășesc sfera cotidianului matrimonial. De altfel, una dintre ideile postulate de Bedros Horasangian este că în istoria personală, individuală, se află cheia înțelegerii istoriei mari.

⁴⁸ Bedros Horasangian, *Zăpada mieilor*, București, Editura Cartea Românească, 1996, p. 43.

⁴⁹ *Ibidem*, p. 45.

⁵⁰ *Ibidem*.

⁵¹ *Ibidem*, p. 69.

⁵² *Ibidem*, p. 57.

Percepția istoriei este o altă problemă postulată în scrierile lui Bedros Horasangian. În volumele precedente, deja apare formulată ideea conform căreia adevărul se ascunde, de cele mai multe ori, între faldurile istoriei. În romanul supus analizei noastre există un apelativ folosit pentru cei care modifică, după bunul lor plac, percepția asupra istoriei: „traficantii de minciuni”⁵³. Ei sunt cei care manipulează Istoria și creează rețele de informații al căror rol este să modeleze percepția asupra evenimentelor. Cel mai ușor este să arunci vina asupra hazardului, marele vinovat pentru atâtea nenorociri și nefericiri: „s-au întâmplat doar atâtea nenorociri din greșeală”⁵⁴. Dar dacă până și hazardul poate fi manipulat? Altfel spus, dacă invocarea hazardului este doar un pretext pentru a camufla adevărul? „Oricum, nu poți șterge cu buretele un trecut întreg”⁵⁵, într-o formă sau alta, adevărul va ieși la iveală – literatura devine, în acest sens, purtătoare de mesaj umanitar, fiind o formă de a păstra, fie măcar în spațiul cuvintelor scrise, felii de viață, de istorie. Tot de percepția manipulabilă se leagă și una dintre temerile personajului principal, care își dă seama că, așa cum trecutul poate fi schimbat, tot astfel prezentul său, care va fi cândva trecut, ar putea fi manipulat: „Mă îngrozesc și azi că puteam și noi să fim luați drept ceea ce, de fapt, nu suntem”⁵⁶. E o perspectivă tulburătoare, care reflectă relativitatea adevărului sau, mai bine zis, relativitatea memoriei colective. Vremurile tulburi sunt cele care accentuează tehnicile de manipulare a percepției: „ce însemna existența unei familii cinstite când se mișcau din loc milioane de oameni, când luptau și mureau milioane de oameni, zile, minciuni, zile înșirate [...] unde era binele, dar răul, refugiații, miile de polonezi și basarabeni, internații, arestații și zvonurile, vorbele”⁵⁷. Dispozitivul de dezrădăcinare, despre care scrie Guy Scarpetta, funcționează perfect în astfel de epoci, dominate de frică atavică și de dorința de a supraviețui cu orice preț. Frica devine forma perfectă de manipulare: „moartea în preajmă, frica peste tot, aproape și departe, fiecare pe cont propriu cum simte”⁵⁸. Frica alterează substanța umană din fiecare; situațiile de criză scot la iveală, cu aceeași ușurință, atât eroi, cât și criminali. Linia de demarcație este trasată de conștiința fiecăruia; alegerea ține de raportarea personală la istorie și la valorile morale: „în viața tuturor apar atâtea întâmplări, ce se nasc în afară și mor în lăuntrul fiecăruia”⁵⁹. Până la urmă, istoria mare e alcătuită din suma istoriilor personale. Adevărul rămâne în posesia celor care „au trăit istoria pe propria lor piele, nu din auzite, din gura uneori mincinoasă a altora”⁶⁰. Să fie oare scriitorul cel care are datoria morală de a consemna adevărul? Verbalizarea fricii, a terorii, a dorinței de a supraviețui creează o rețea textuală din firele căreia adevărul va ieși, inevitabil, la suprafață.

⁵³ *Ibidem*, p. 75.

⁵⁴ *Ibidem*.

⁵⁵ *Ibidem*, p. 76.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 105.

⁵⁷ *Ibidem*, p. 153.

⁵⁸ *Ibidem*.

⁵⁹ *Ibidem*, p. 156.

⁶⁰ *Ibidem*, p. 153.

Nenorocirile armenilor nu sunt singulare; istoria abundă în greșeli care au costat viața a milioane de oameni. Scriitorul, din dorința de a evita orice formă de părtinire, atrage atenția asupra unor astfel de evenimente: „Nu pot să accept ce s-a petrecut în Abisinia, așa cum nu-mi pot imagina că femei și copii au fost uciși în Spania. Dintr-un cavalerism prostesc și o ură alimentată de intoleranță”⁶¹, sau „Dar parcă rușii nu au omorât și ei destui oameni nevinovați, și totuși... Și atâtea alte nenorociri pe care nu le putem uita nicicând, am văzut cu ochii mei și sânge, și morți, și lacrimi”⁶². Nu e un discurs despre victime. E un fel de a pune problema în sensul de a evita repetarea unor astfel de greșeli, care au dus la atâtea morți demult uitate: „Câtă energie au consumat milioane de oameni ca să omoare alte milioane de oameni”⁶³. Privite la această scară, lucrurile nu pot decât să îngrozească, pentru că ele creează imaginea unei umanități care și-a pierdut umanitatea. Există și o cauză pentru astfel de derapaje morale cu consecințe dezastruoase, precum și o soluție: „exaltarea sentimentelor naționaliste și a unui șovinism agresiv a contravenit bunului-simț și a oricărei logici. Totdeauna bunul-simț a fost aliat de nădejde al binelui”⁶⁴. Ce folos, dacă decidenții istoriei nu mai citesc literatură, pentru a-și aminti valorile care chiar contează, pare să ne sugereze textul. Funcția formativă a literaturii a fost mereu activă, dincolo de valențele sale estetice existând și una est-etică, așa cum îi place lui Bedros Horasangian să afirme – scriitorul trebuie să fie un păstrător, un facilitator al memoriei colective.

Ce șanse are un popor mic să se opună istoriei? Cât de independent poate fi, în adevăratul sens al cuvântului, un popor? Nu cumva orice popor trebuie să-și creeze strategii de supraviețuire? Iată o altă problemă pe care o ridică textele lui Horasangian: „Nu cumva istoria ne-a obligat să ne lăsăm convingerile în funcție de jocul celor mai tari din jur? Dar ce am fi putut face? Cum să te opui tu, popor mic, marilor molohi din preajmă? Să profiți doar, când și când, de neînțelegerile dintre ei, să devii un David, inteligent și eficient, în dauna unor Goliați care mai și obosesc”⁶⁵. Puterea de adaptare este cea care asigură supraviețuirea, nu lamentația sau răzbunarea. Responsabilitatea istorică devine o problemă secundară când în jos este însăși supraviețuirea. Altfel spus, responsabilitatea istorică devine apanajul urmașilor supraviețuitorilor, a căror existență este indisolubil legată de puterea de adaptare a acestora, cei care au învățat pe propria lor piele că „istoria nu e totdeauna dreaptă și nici adevărul nu iese la lumină ca brândușele în mijlocul zăpezii, primăvara”⁶⁶. Supraviețuitorii nu au timp să judece, să teoretizeze, sunt prea ocupați să supraviețuiască – aceste sarcini le rămân urmașilor, cei care trebuie să găsească o cale de reconciliere cu istoria. Povara acestor sarcini apasă pe umerii

⁶¹ *Ibidem*, p. 192.

⁶² *Ibidem*, p. 217.

⁶³ *Ibidem*, p. 201.

⁶⁴ *Ibidem*, p. 193.

⁶⁵ *Ibidem*, p. 273.

⁶⁶ *Ibidem*, p. 314.

lor, de ei depinde rescrierea istoriei din punctul de vedere al lui David, și nu doar al lui Goliat, măcar din când în când.

Singurii armeni care populează spațiul romanului *Zăpada mieilor* sunt menționați într-un episod care ar putea fi trecut cu ușurință cu vederea, dacă nu ar schița un portret stereotip al acestei comunități și, mai ales, felul în care sunt percepuți membrii acestei comunități. Papazienii sunt giuvaierii de meserie, „niște armeni așezați și bănuitori, cu parale, nici vorbă”⁶⁷, cu „un nas cam mare”⁶⁸, băiatul lor fiind un pretendent de valoare la mâna personajului feminin. Din păcate, „n-a fost să fie pentru ea băiatul turcului de armean”⁶⁹. Din nou, în stilul lapidar caracteristic, Horasangian conturează drama unei etnii minoritare, subsumată într-o expresie care ar putea fi interpretată drept jignitoare pentru cineva care nu cunoaște istoria complicată a armenilor; „turcul de armean” este urmașul unei familii care a trebuit să fugă din Imperiul Otoman pentru a-și salva viața. Geografia spirituală nu s-a suprapus peste cea oficială; granițele Armeniei au tot fost modificate în ultimele sute de ani, dar identitatea lor etnică – niciodată. Folosind apelativul de „turc”, vorbitorul alege calea simplă, cea a geografiei oficiale, și ignoră o istorie al cărei rezultat ar fi putut fi extincția unei etnii. Faptul că sunt bănuitori, nu e de mirare, la fel cum faptul că au bani nu e o surpriză – armenii au știut mai mereu să se descurce, pentru că au fost forțați să o facă, să se adapteze în locuri noi, ba chiar să prospere; ține de firea lor de supraviețuitori, care sunt capabili să găsească o modalitate de a-și afirma prezența în cele mai grele condiții. E un fel de palmă dată istoriei care le-a fost deseori potrivnică și căreia îi demonstrează mereu că încă nu și-au epuizat resursele.

Cel mai ofertant volum din punct de vedere al analizei identitare etnice este *Trotineta lui Edi* (2020), subintitulat *Proze și povestiri dintr-o enciclopedie a armenilor*, fiind, de fapt, o reeditare a volumului *Enciclopedia armenilor*, publicat în 1994. Cartea se constituie ca o monografie spirituală alcătuită din felii de viață, având în centru armeni de pretutindeni, a căror unică dorință este să-și păstreze identitatea, visând la o Armenie recreată din amintiri și iluzii. Cele 30 de povestiri ale volumului *Trotineta lui Edi* creează o hartă geografică spirituală, purtându-l pe cititor prin toate colțurile lumii, pentru că „Armenii au rude peste tot. Și acolo unde nu au, tot se găsește măcar unul pe care să-l cunoască”⁷⁰. Ucraina, America, Liban, Irak, Serbia, Iran, Grecia, Bulgaria, Germania, Georgia, Franța, România, toate sunt spații care i-au primit pe armeni după „Medz Yeghern” (Marele Rău) din 1915, care a dus la dislocarea a milioane de armeni, dintre care prea puțini au supraviețuit, cei mai mulți găsindu-și sfârșitul în deșertul sirian. Poveștile armenilor din *Trotineta lui Edi* sunt exemple de supraviețuire, nu se înscriu într-o retorică victimizantă, dimpotrivă, sunt o dovadă a faptului că, în ciuda istoriei

⁶⁷ *Ibidem*, p. 251.

⁶⁸ *Ibidem*.

⁶⁹ *Ibidem*, p. 252.

⁷⁰ Bedros Horasangian, *Trotineta lui Edi*, București, Editura Meteor, 2020, p. 29.

potrivnice și adesea nemiloase, armenii au reușit să găsească o cale de a ieși învingători. De data aceasta, victoria nu mai aparține lui Goliat, ci micilor Davizi care s-au strecurat prin sita destinului și au supraviețuit.

Volumul *Trotineta lui Edi* beneficiază de două prefețe, una în limba franceză, semnată de Raymond H. Kevorkian, și una în limba română, al cărei autor este Sorin Antohi. Punctul comun al celor două elemente paratextuale este viziunea asupra scriitorului Bedros Horasangian ca păstrător al memoriei, ca „memorian, activist al memoriei”, în cuvintele lui Sorin Antohi. Ambii autori converg în a nuanța faptul că unul dintre reperele textelor lui Horasangian este raportul cu istoria, care, de cele mai multe ori, nu coincide cu memoria, de aceea este rolul scriitorului să readucă în prim-plan frânturi de memorie, pentru a reconsidera istoria.

Opțiunea pentru fluxul conștiinței ca formulă narativă este justificată de nevoia scriitorului de a scoate din faldurile istoriei acele felii de existență cu ajutorul cărora ar putea recrea o hartă spirituală a Armeniei pierdute. Să fie oare fluxul conștiinței determinat și de haosul, absurdul istoriei, care i-a aruncat pe armeni în cele patru zări? Armenia la care visează armenii din diaspora a devenit un teritoriu discontinuu, manevrat, manipulat de marii decidenți ai istoriei. Poate că fluxul conștiinței care caracterizează discursului narativ al lui Horasangian încearcă să facă ordine, să ofere un spațiu continuu, măcar spiritual, celor care și-au pierdut teritoriile, devenind străini în propria țară, nu doar în cea de adopție. Drama dezrădăcinării este accentuată de nostalgia originilor, care duce, involuntar, la crearea unui spațiu iluzoriu, „Mayr Hairenig”, acea țară mamă care nu mai există de mult, decât în sufletele armenilor veșnic rătăcitori.

Spre deosebire de *Enciclopedia armenilor* (1994), volumul *Trotineta lui Edi* cuprinde două texte în plus: „Marseieza” și „Trotineta lui Edi. Notă informativ-explicativă”. În cel din urmă, scriitorul explică necesitatea reeditării: „este radiografia unei lumi de la începutul anilor 90, prin mijlocirea armenilor, reali sau imaginari, de aici, din România sau aiurea din lume”⁷¹. Cu modestia-i caracteristică, Horasangian înțelege că situația armenilor trebuie tratată la scară largă; nenorocirile istoriei nu i-au afectat doar pe armeni, dar poate că destinul lor ar putea deveni un exemplu, pentru ca omenirea să nu mai repete greșelile făcute. Faptul că volumul este dedicat lui Albert Camus, cel care a scris despre revolta împotriva absurdului, lui Danilo Kis, cel care a scris despre istoria sângeroasă a Balcanilor și lui Varlam Șalamov, cel care a scris despre vitregiile Gulagului, nu e întâmplător: Horasangian se înscrie pe aceeași linie, a celor care „au încercat să rămână ei înșiși înaintea și după moarte”⁷². Datoria scriitorului este de a scrie, pentru a nu permite uitării să intervină în procesul de percepție a istoriei. Un alt motiv a publicării, de data aceasta de ordin personal, este dispariția lui Eduard, fratele scriitorului, simbol al iubirii necondiționate: suferind de Sindromul Down, el nu a cunoscut, din fericire, decât iubirea, această forță miraculoasă care împinge roata destinului, fie ea și atașată doar unei trotinete.

⁷¹ *Ibidem*, p. 365.

⁷² *Ibidem*, p. 5.

Trotineta devine, astfel, un simbol al istoriei personale, din care este alcătuită, până la urmă, istoria cea mare.

În centrul fiecărei povestiri din volumul *Trotineta lui Edi* se află imaginea unui armean care-și poartă destinul, fie sub nume armenesc, fie deja asimilat în majoritate. Am detaliat deja, în paginile precedente, raportul dintre nume și aculturație; și în volumul de față ne vom întâlni cu armeni care au fost nevoiți să accepte asimilarea onomastică pentru a supraviețui. Ceea ce îi leagă pe armenii din volum este dorința de a păstra vie memoria culturală, identitatea armenescă, în ciuda celor două mari nenociri abătute asupra lor în secolul al XX-lea: genocidul din 1915, vocal și sângeros, și sovietizarea, mult mai tăcută și mai perfidă. Opțiunea scriitorului de a scrie în limba română este justificată încă din primele povestiri: „iar armeneste dacă spun, nu pricepe nimic cel care citește ce scriu eu acum în românește”⁷³. Pentru cine scrie Bedros Horasangian? Pentru toți cei care ar vrea să cunoască istoria armenilor, dar nu din cărțile de istorie, ci din feliile de viață surprinse în volum. Istoria studiată la nivel academic poate fi mistificată sau cel puțin influențată de cei care își asumă victoria; istoria adevărată, cea a vieților oamenilor, se poate cunoaște prin experiență directă sau mijlocită de spațiul literaturii. De altfel, cunoașterea academică este ironizată de scriitor: „Chestia cu toleranța și multiculturalismul e așa, subiect dezbătut prin universități. De unde ies oameni care nu prea pricep nimic din ce se întâmplă în lumea reală”⁷⁴. Prin urmare, intenția scriitorului devine clară: volumul său va reflecta tocmai viața reală, și nu varianta oficială a Istoriei, tocmai pentru a împiedica uitarea: „Uităm, ne facem că plouă, am și uitat ce a fost pe atunci. Cei tineri nici nu știu. Nu le pasă”⁷⁵. Arheologia sufletească e apanajul celor bătrâni, care trebuie să le transmită tinerilor binecuvântarea memoriei – acesta este rostul volumului. Selecția textelor pe care le vom analiza ține cont de dorința de a evidenția diferitele fațete care alcătuiesc identitatea armenescă. Ne-am oprit asupra unor povestiri care portretizează armeni din toate colțurile lumii, tocmai pentru a sublinia ceea ce-i leagă, ce-i face să rămână armeni, dincolo de granițe sau repere istorice. Parafrazând titlul unui articol al Monicăi Spiridon, vom căuta să ilustrăm cum poți să (mai) fii armean, rătăcitor prin filele istoriei.

Una dintre povestirile care dozează perfect umorul, ironia și memoria este „Statuia lui Lenin de la Erevan”. Scenariul narativ este unul simplu, centrat în jurul unui conflict de natură erotică, pretext pentru a realiza un excurs în istoria recentă a Armeniei. Protagonistul, aflat la vârsta maturității în California, evocă, cu nostalgie, ale tinereții valuri, petrecute la Erevan. Incipitul reflectă cu simplitate drama dezrădăcinării, ca pe un fapt firesc. California și Erevan sunt cei doi poli ai existenței protagonistului. California l-a învățat ce înseamnă viața fără griji, fără să știe că, de fapt, tinerețea de la Erevan era tot atât de lipsită de griji, măcar din

⁷³ *Ibidem*, p. 30.

⁷⁴ *Ibidem*, p. 29.

⁷⁵ *Ibidem*, p. 31.

perspectiva crudă a tinereții. Înainte de a evoca episodul primelor experiențe erotice de la Erevan, protagonistul inserează cu naturalețe câteva considerații despre starea actuală a Armeniei, autoirinizându-se: „am fost prea păcătos o viață întreagă, și acum, în loc să umblu alături de ceilalți, rude și prieteni, să facem pachete cu haine și medicamente pentru cei aflați la nevoie în Karabagh, lenevesc pe marginea piscinei, fumez Camel, beau Coca Cola”⁷⁶. Exemplu clasic de globalizare tratată la nivel individual: în aceeași frază sunt surprinse două lumi: cea a celor aflați în nevoie și a celor aflați într-un prea-plin existențial. Distanța geografică mărește distanța sufletească; nevoile celui de departe, rămân, undeva, departe. Nu e asta, oare, percepția generală? Indiferența protagonistului e doar aparentă, pentru că atenția sa se canalizează asupra aspectelor politice: „s-a scris până și în «Los Angeles Times», azerii folosesc generali turci ieșiți la pensie drept consilieri militari, mă rog, treaba lor, dar și a mea, cum să stai degeaba și să fumezi liniștit?”⁷⁷ Inactivismul de natură mercantilă, manifestat în colectarea de ajutoare pentru cei din Karabagh, este contracarat de adoptarea unei poziții politice care-l transformă pe protagonist din martor tăcut în martor activ, implicat, a cărui poveste e menită să trezească atenția celorlalți. Știrea despre azeri funcționează precum un catalizator al memoriei involuntare; protagonistul își amintește despre începuturile existenței sale, aflate sub semnul istoriei: „să o iau sistematic, m-am născut la Baku, în Azerbaidjan, părinții mei fugiseră de la Smirna, acum e Izmir, și s-au refugiat la Erevan”⁷⁸. O lecție de istorie și de geografie sufletească, al cărei rol este de a reflecta instabilitatea istoriei, care creează povești dominate de un sentiment acut al dezrădăcinării: „Aici e patria mea! Care patrie?”⁷⁹, ajunge să se întrebe, retoric, protagonistul. Cum poate cineva născut la Baku, din părinți emigrați din Smirna, crescut la Erevan, trăind în California, să-și definească noțiunea de patrie? Iată drama unei etnii aflate la confluența istoriei cu realitatea. Geografia sufletului e, întotdeauna, mai complicată decât cea din cărți. Istoria, nici ea nu e mai ușor de reținut. Tăvălugul ei a trecut rapid și eficient peste Armenia care a fost independentă, în secolul al XX-lea, doar câțiva ani: între 28 mai 1918 și primele luni ale lui 1920, când a fost cucerită de Armata Roșie, și după 1990, odată cu destrămarea U.R.S.S. Aceste mișcări istorice sunt surprinse prin menționarea câtorva nume care au ecou doar pentru armeni: „ce legătură putea fi între Hairig Krimian și Komitas, pe de o parte, și tovarășii Șaumian, Mikoian și ceilalți, pe de alta?”⁸⁰ Komitas, marele compozitor armean de la începutul secolului al XX-lea, dispărut, la fel ca peste un milion și jumătate de armeni în timpul Marelui Prăpăd, este un simbol al independenței pentru armeni. Așezarea sa alături de Anastas Mikoian, influent om politic sovietic de origine armeană, în aparatul de stat al lui

⁷⁶ *Ibidem*, p. 39.

⁷⁷ *Ibidem*.

⁷⁸ *Ibidem*, pp. 39–40.

⁷⁹ *Ibidem*, p. 42.

⁸⁰ *Ibidem*.

Lenin, Stalin, Hrușceev și Brejnev, scoate în evidență transformarea Armeniei dintr-un stat independent în stat membru al Uniunii Sovietice, fapt care îi va marca profund identitatea, aflată la confluența dintre a fi armean și a fi sovietic: „o viață pe față, de ochii lumii, o alta pe ascuns, cea adevărată, eram așa cum puteam fi, câte o carte veche de rugăciune ascunsă într-un teanc de numere vechi din „Pravda” și „Sovetagan Haiastan”⁸¹. Un telefon întâmplător de la vărul Krikor este prilejul pentru a scoate în evidență arta conversației în manieră armenescă: „am schimbat tradiționalele și banalele forme de bunăcuviință armenescă, discuția s-a înfiripat destul de repede, am mai comentat despre situația armenilor din Liban și Marsilia și, cu voce scăzută, activitatea dașnagăganilor din America și Grecia”⁸². În doar câteva minute de conversație este realizată harta geografiei spirituale a armenilor, cei răspândiți pe aproape toate continentele de către vânturile Istoriei. Și nu e numai o lecție de geografie, ci și una de istorie – sunt menționați dașnagii, membri ai partidului Dashnaktsutyun, înființat în 1890 la Tbilisi, în Georgia, de către armenii din diaspora, activitatea sa întinzându-se în întreaga lume în care armenii au ajuns, dar concentrându-se, în secolul al XX-lea, în Armenia, Karabagh, Iran, Liban, cu o platformă naționalistă, militând pentru crearea unei Armenii ale cărei granițe să respecte Tratatul de la Sevres din 1920, precum și pentru recunoașterea genocidului din 1915 și retrocedarea teritoriilor care astăzi sunt în stăpânirea Turciei. Tonul serios al discursului narativ este înlocuit de unul ludic, pe măsură ce evocarea alunecă în trecut, în tinerețea protagonistului. Vărul Krikor este cel care a facilitat prima experiență erotică a protagonistului, pe vremea când locuiau la Erevan. Discuția despre întâlnirea cu o fată serioasă este tratată, cum altfel, pe un ton serios. Umorul scriitorului transpare din nou: „de parcă am fi discutat despre mareșalul Bagramian și Vehapar”⁸³. Iubirea e, deci, o chestiune serioasă, la fel de serioasă precum contribuția mareșalului Bagramian, general în Armata Sovietică, a cărui experiență militară a contribuit la eliberarea statelor baltice de armata germană în al Doilea Război Mondial, sau cea a Katolikosului armean, Vehapar, denumire pentru conducătorul Bisericii Armene Apostolice. Să fie oare o urmă de ironie în alegerea tocmai a acestor două personalități? În fond, ce e iubirea dacă nu un război de natură spirituală. Tensiunea sufletească a protagonistului este marcată în mod ironic; în inima sa se dă o bătălie între responsabilitatea civică și ispitele erotice: „sigur că eu aveam preocupări diverse, cum să te ocupi de femeii dacă Van-ul, Kars-ul, Ardahan-ul, Nahicevan-ul și Artzag-ul și – nu numai! – nu erau pământurile noastre, *Merin hogheră*”⁸⁴. Din nou, o lecție de istorie și geografie spirituală; sunt invocate teritoriile armenesc aflate actualmente în Turcia, simboluri ale Marii Armenii de altădată, dar și Artzag-ul, numele armenesc al Karabagh-ului, provincie

⁸¹ *Ibidem*, p. 48.

⁸² *Ibidem*, p. 49.

⁸³ *Ibidem*, p. 49.

⁸⁴ *Ibidem*, pp. 52–53.

în continuare disputată de Armenia și Azerbaidjan, care a traversat un nou război, în octombrie 2020, în urma căruia armenii au mai pierdut o serie de teritorii. Dilema sufletească a tânărului însetat de idealul recuperării Marii Armenii este accentuată în stilul ironic caracteristic prozei lui Horasangian: „în mintea mea se produsese o învălmășeală cumplită, aspectele practice legate de recucerirea pământurilor armenesti din Turcia și întâlnirea cu fata necunoscută îmi dădeau insomnii”⁸⁵. Iubirea e o treabă serioasă și pentru că e atât de serioasă, locul de întâlnire al celor doi eventuali îndrăgostiți nu poate fi decât în fața statuii lui Lenin, din Piața Mare a Erevanului, prilej pentru protagonist să reflecteze asupra condiției umane a tovarășului Lenin, a cărui figură mitică străbate istoria sovietică: „dar și tovarășul Lenin a fost un om ca mine, o fi dorit și dânsul trupul vreunei colege de școală, le-o fi iubit până s-o cunoască și, desigur, să se însoare cu Nadejda Krupskaja”⁸⁶. Până și marii conducători, care au schimbat harta lumii, sunt oameni, în cele din urmă. Totuși, figura impunătoare a lui Lenin determină o schimbare de planuri: tânărul, supus unui proces al conștiinței, va renunța la întâlnirea aranjată, sub îndrumul „esteticii realist-socialiste puse în slujba poporului armean”⁸⁷, dar și al patriotismului: refuzul de a se mai întâlni cu tânăra așteptată întărește „sentimentul meu marxist-leninist și patriotic”⁸⁸, căci ce fel de iubire poate fi cea care l-ar îndepărta de idealurile sale, mai ales că nicio armeană serioasă nu ar accepta o astfel de întâlnire? Ale tinereții valuri sunt rememorate în cheie ironică, aceeași cheie fiind folosită pentru a marca schimbarea pe care maturizarea o aduce: protagonistul, aflat acum la vârsta maturității, înțelege că iubirea nu trebuie să aibă legătură cu politica, prin urmare, profitând de absența soției Araxi, își propune să o sune pe colega de origine irlandeză Scarlett, „până nu se plictisește Araxi de dragostea de nepoți și se întoarce acasă pe nepusă masă”⁸⁹. Oricât de mult ar vrea să-și scoată în evidență independența, protagonistul s-a supus, totuși, legilor nescrise armenesti, și s-a căsătorit cu o armeană get-beget, Araxi, pentru care familia este totul, ceea ce nu-l împiedică, din când în când, să exploreze și alte meleaguri ale iubirii.

„Misac fără de lumânare” este o povestire despre aculturație. Ne mutăm, împreună cu personajele, pe teritoriul Olteniei. Naratorul află, la începutul textului, despre moartea unchiului Misac, al cărui portret va fi reconstituit din fărâme de amintiri, cu prilejul înmormântării. Istoria personală a lui Misac se desfășoară pe fundalul ascensiunii comunismului. Nume precum Gheorghe Gheorghiu-Dej, Ana Pauker, experiența de la Canal a unchiului sunt fragmente de existență deja apusă, dar nu uitată: „într-o bună zi o să se scrie și istoria acelor ani, nimic nu se uită pe lumea asta, unul lucruri se amână”⁹⁰. Dincolo de istoria mare, Misac a știut

⁸⁵ *Ibidem*, p. 53.

⁸⁶ *Ibidem*, p. 54.

⁸⁷ *Ibidem*, p. 55.

⁸⁸ *Ibidem*.

⁸⁹ *Ibidem*, p. 56.

⁹⁰ *Ibidem*, p. 59.

să se descurce, dovedindu-se vrednic de stereotipul armenesc: „a făcut bani – to make money – pentru dumnealui și a sabotat comerțul socialist cât a putut [...] pușcărie a făcut în două rânduri, a doua oară pentru că a trâncănit prea mult și prea multe despre *prima oară*”, ceea ce nu l-a împiedicat, mai apoi, să aibă o carieră de succes ca inginer agronom în Oltenia, alături de mătușa Silvia. „Fiecare generație trece prin alte experiențe și timpul nivelează suferințele și alimentează uitările”⁹¹; destinul lui Misac este legat de ororile comunismului, căruia i-a supraviețuit, ba chiar cu succes. Privind retrospectiv, naratorul nu poate decât să speră că istoria va rejudeca faptele și condamnările trecutului: „vor trebui analizate într-o bună zi, contribuția masivă a deținuților, inclusiv a celor politici, la dezvoltarea și modernizarea agriculturii”⁹². Considerațiile despre comunism continuă: Canalul Dunăre-Marea Neagră este un exemplu perfect pentru „grandiosul dându-și mâna cu inutilul”⁹³, „Comunismul este arta improvizăției”⁹⁴, ducând la dispariția micii burghezii din care și Misac a făcut parte. Schimbarea forțată a realității are repercusiuni grave: „uciderea a peste un milion de cai doar de dragul introducerii noului, adică a tractorului și a colectivizării forțate”⁹⁵ – nimeni nu mai vorbește azi despre drama tăcută care a umbrit realizările comunismului. Misac, cel care s-a adaptat în cele din urmă comunismului, rămâne un reprezentant al unei lumi apuse, al unui trecut „nostalgic prin evocare, tragic prin cele petrecute”⁹⁶, el este un martor al istoriei a cărui mărturie nu poate fi ignorată. Însăși existența sa e un semn că supraviețuirea poate lua diverse forme; Misac a ales calea aculturației, căsătoria sa cu o olteancă a dus la repudierea de către familie, pe care ajunge să o resimtă în pragul morții. Fericirea imediată, către care a tins atunci când a ales olteanca, se dovedește a fi iluzorie; rădăcinile neamului armenesc ies la suprafață odată cu trecerea timpului, chiar dacă „oltenizarea unchiului a coincis cu alterarea relațiilor între ceilalți membri ai familiei, dar și cu valorificarea solurilor nisipoase, aride și neproductive din sudul Olteniei”⁹⁷. Unchiul, pe patul morții, ar vrea o reconciliere cu familia, mai ales cu nepotul, căruia ar avea ceva să-i mrturisească. Refacerea legăturii cu familia va deveni posibilă abia la înmormântare, prin prezența nepotului erijat în postura de narator, care are astfel prilejul să-l cunoască pe Misac altfel, în mediul său de viață, complet asimilat lumii oltenești. Nepotul află că Misac este un membru respectat și iubit în comunitate; este șocat să vadă câtă lume a venit să-l conducă pe ultimul drum, toate rudele Silviei, olteanca, l-au adoptat și adaptat la această lume nouă, imagine ce contravine percepției familiei armenesti a lui Misac: „nu-mi venea să cred ce se întâmplă, mi-l închipuiam pe unchiul Misac singur și izolat de lume, dar realitatea mă contrazicea”⁹⁸. Povestea lui Misac e

⁹¹ *Ibidem*, p. 60.

⁹² *Ibidem*, p. 61.

⁹³ *Ibidem*.

⁹⁴ *Ibidem*, p. 62.

⁹⁵ *Ibidem*, p. 63.

⁹⁶ *Ibidem*.

⁹⁷ *Ibidem*, p. 65.

⁹⁸ *Ibidem*, p. 67.

povestea unui om, nu doar a unui armean. În mormântarea lui se ține după tipicul oltenesc: „se pregăteau masa și pachetele pentru pomană, prosoapele și batistele, nu în toate zonele e obiceiul ăsta, vinul și monedele ce urmau să fie aruncate la răspântii”⁹⁹, mătușa Silvia controlând totul cu ochi de Cerber, singura scăpare fiind faptul că unchiul a murit fără a i se aprinde o lumânare la cap. Cum nimeni nu știe care este ritualul de înmormântare armenesc, pentru că nu e nici catolic, nici ortodox, Misac este înmormântat oltenește, cu mult fast, respectând un ritual care îi pare nepotului straniu: icoana de pe piept, sărutarea mâinii mortului, care nu concordă cu educația primită în comunism: „lucruri știute din vechime, dar uitate deja după decenii de învățământ ideologic și alterare a sentimentelor religioase”¹⁰⁰, dar în perfect acord cu lumea apusă din care vine Misac. Respectul pentru acesta nu ține cont de etnie, ci de umanitate, aceasta fiind valoarea după care ar trebui să fim judecați: „armean, nearmean, pentru ei fusese un om bun”; e o lecție simplă de omenie, din partea unor oameni care l-au acceptat pe Misac așa cum era și l-au considerat unul de-ai lor – imaginea străinului, a celui alt a fost înlocuită de imaginea omului, chiar dacă a fost „un armean rătăcit de istorie și nenorocirile prin care a trecut neamul lui”¹⁰¹. Nepotul este impresionat de felul în care comunitatea nu numai că l-a acceptat pe Misac, un om mediocru, ba chiar îi deplânge dispariția, semn că asimilarea s-a produs în sens pozitiv – Misac s-a născut armean, dar a trăit și a murit, în cele din urmă, oltenește, înțelegând locul în care a ales să trăiască, ceea ce a făcut ca, la rândul său, să fie acceptat. Povestea lui Misac umanizează termenii de „aculturație” și de „asimilare”, fiind dovada vie că, uneori, supraviețuirea înseamnă apelul la valori profund umane, care nu țin cont de criteriile etnice.

„Un cimitir de vânzare, undeva, la gurile Dunării” este povestea reconstituirii imaginii unei țări pierdute din amintiri, a unei identități care trebuie să-și reconfigureze statutul, dar care continuă să viseze că paradisul pierdut ar putea fi regăsit. Naratorul, în ipostaza de martor, povestește despre prietenul său refugiat la București, Arșag, al cărui tată, a fost nevoit să fugă din Erzurum pentru a-și salva viața, „o localitate insignifiantă pierdută undeva pe harta Asiei Mici, ca atâtea și atâtea altele înscrise pe hărțile lumii pentru fiecare om un colț de geografie devine un univers întreg când intră în funcțiune complexul angrenaj al amintirilor, documentelor și al memoriei”¹⁰². Mecanismul selecției personale acționează asupra geografiei; atunci când este afectată personal, ființa umană ajunge să resimtă corporal geografia, granițele sufletești prevalând asupra celor fizice. Un mic orașel din Asia Mică devine epicentrul aspirațiilor tatălui lui Arșag, prietenul naratorului: „gândul răsucit către strămoși și nostalgia patriei pierdute, pe care n-o poți găsi niciodată, ea supraviețuiește doar în sufletul tău”¹⁰³. Drama comunității sale este una dintre greșelile Istoriei, care nu ar fi trebuit să se întâmple, „începând cu aprilie

⁹⁹ *Ibidem*, p. 69.

¹⁰⁰ *Ibidem*, p. 72.

¹⁰¹ *Ibidem*, p. 74.

¹⁰² *Ibidem*, p. 81.

¹⁰³ *Ibidem*.

1915 și nîncheindu-se nici astăzi, au pierit cîteva milioane de oameni nevinovați, alții au luat calea pribegiei, a exilului”¹⁰⁴ și nu e una încheiată odată cu moartea a unui milion și jumătate de oameni nevinovați; urmașii lor continuă să perpetueze drama deznădăcinării, visând la o patrie pe care nu au cunoscut-o niciodată, dar pe care s-au născut visând-o: „există și astfel de oameni, se atașează de lucruri și locuri pe care nu le-au văzut niciodată”¹⁰⁵. Visul lor este cel care păstrează vie speranța supraviețuirii, a rămînerii în istorie. Arșag, cel încercat de viață, nu se poate abține de la a reflecta asupra relativității existenței: „oare peste o mie, două mii sau cinci mii de ani se va vorbi despre armeni precum despre maya, etrusci sau Atlantida cu admirație, respect și doar atât, chiar așa ușor poate ieși un popor din istorie?”¹⁰⁶ Dar ce (mai) înseamnă să rămâi în istorie? Păstrarea granițelor fizice? Sau conservarea unor granițe spirituale care definesc identitatea etnică? Armenii sunt dovada vie că granițele spirituale sunt mai puternice, ba chiar indestructibile.

„Mătușa mea Kohar” conține același nucleu epic ca „Marea lui Debussy, cu Arturo Toscanini” din volumul *Misteriosul om în negru sau ora melomanului* (1992). Cronologic, prima este povestirea din 1992, dezvoltată mai apoi în *Enciclopedia armenilor* (1994) și reluată în *Trotineta lui Edi* (2020). Povestea propriu-zisă e simplă: o femeie visează să ajungă, cu orice preț, să vadă marea. După ani și ani de economii, i se îndeplinește visul. Pe fundalul acestei povești simple de viață, naratorul inserează aspecte care creionează tabloul cotidian al unei armenice din Erevan, a cărei existență, în pură tradiție armenescă, e un bun comun. Nicio decizie nu se poate lua fără consultarea întregii familii, identitatea de clan primează: „a expediat scrisori pe la cunoștințe anunțându-le de noua ei hotărâre, două colege de școală și Haiganuş, plus o verișoară de a doua din Ecimiadzin, și cerându-le părerea dacă face bine ce face, l-a solicitat și pe Hrantik, un admirator al ei din tinerețe, prieten cu fostul ei soț”¹⁰⁷. Ceea ce ar putea părea o încălcare a dreptului la intimitate este, de fapt, un mod de viață. Nimic nu se poate face sau decide în afara comunității, instinctul tribal este cel care asigură supraviețuirea și conferă fiecărui membru o identitate care marchează apartenența la grup. Comunitatea devine un mastodont care trăiește, simte, se identifică prin fiecare membru. Căsătoria mătușii Kohar cu Hrantik este un prilej pentru narator să expună cîteva aspecte privind politica armeană: admirația soțului pentru generalii Andranig și Dro îl dezvăluie drept un simpatizant al partidului Dashnaktsutyun, cei care militează pentru independență și recuperarea teritoriilor pierdute. Figurile lor au devenit legendare în spațiul armenesc, fiind un simbol al răzvrătirii și al sacrificiului pentru patrie, numele lor fiind legate de începutul secolului al XX-lea și stabilirea Armeniei ca stat independent. Mirajul scurtei independențe, de numai doi ani, a Armeniei, în 1918–1920, continuă să atragă simpatizanți pentru partidul Dashnaktsutyun, care are mai mulți membri în diaspora decât în Armenia actuală. Globalizarea este mult mai ușor de înțeles pentru armeni,

¹⁰⁴ *Ibidem*, p. 82.

¹⁰⁵ *Ibidem*.

¹⁰⁶ *Ibidem*, p. 83.

¹⁰⁷ *Ibidem*, p. 113.

cei care s-au globalizat fără să vrea, istoria împingându-i pe această cale. Dorința de a trăi mai bine i-a determinat să-și caute norocul departe de Armenia, așa cum este cazul familiei lui Kohar: „fata a ajuns la Tașkent și scrie destul de rar, Mhitar e ofițer și e plecat în Germania”¹⁰⁸. Migrația economică e tot o formă camuflată a istoriei de a controla destinul, de a schimba vieți. E doar o altă formă de vicisitudine, mai perfidă și, poate, mai puțin sesizabilă.

„Duminică după-amiază când orașul e pustiu și dușmănos” e un exemplu de sechele ale unor amintiri trăite de bunici și moștenite de nepoții născuți deja în libertate. Ideea de pericol pare a fi transmisă genetic: „așa sunt blestemați cei din neamul tău, se trezesc devreme și dorm iepurește, nu poți ști bine cine apare în miez de noapte să-ți taie copiii”¹⁰⁹. Blestemul sângelui strigă în nepoți, cei care trebuie să ducă mai departe trauma genocidului și a dezrădăcinării: „Kars, Ardahan, Mus, Van, Artzag, Diabekir sunt doar niște cuvinte exotice, n-au miros de sânge și de moarte” decât pentru armeni, cei care încă mai plătesc polițele istoriei, alături de alte etnii rămase fără țară printr-un simplu joc al destinului. „Palestiniienii, kurzii, armenii, atâția nenorociți ai istoriei încercă mereu socotelile lumii civilizate”¹¹⁰, constată cu o ironie amară scriitorul.

Unul dintre cele mai interesante texte din punctul de vedere al analizei identității etnice este „Moștenirea lui Tito”, în care Bedros Horasangian dezbate problema dezrădăcinării, care a afectat atâtea comunități etnice pe care istoria ar prefera să le uite. Cazul Iugoslaviei rămâne reprezentativ, mai ales că ceea ce s-a întâmplat la sfârșitul secolului al XX-lea e o imagine în oglindă a ceea ce au suferit armenii încă de la sfârșitul secolului al XIX-lea, culminând cu genocidul din 1915. Epurarea etnică nu e o invenție recentă, ea a existat mereu, ferită de ochii pudici ai opiniei publice: „sunt tragedii ale popoarelor petrecute cu sute de ani în urmă sau doar zeci, cum s-a întâmplat cu milioane de armeni măcelăriți de turci, printr-o, se putea altfel, bună organizare nemțească”¹¹¹, „atâția uitați ai istoriei, de la kurzi și armeni, palestinieni și tamili, somalezi sau kenieni, acum au ajuns și sârbii oaia neagră a comunității internaționale”¹¹². Povestea Șușei este una a migrației și a globalizării forțate: „mama a fost armeană, tata este din Muntenegru”¹¹³, dar „a crescut cu bunica Zaruhi, ea știa mai bine turcește decât armeneste, mai aveau ceva neamuri la Skopje și o soră la Atena, bătrână rău, bunica știa și grecește și arăbește”¹¹⁴. Un veritabil conglomerat lingvistic, determinat de fatalitatea istoriei care a generat dislocarea a milioane de oameni care au fost nevoiți să învețe să se adapteze noilor realități, limba fiind primul pas în acest proces. Viziunea de ansamblu este cea care salvează discursul lui Horasangian de la patetism; atâta vreme

¹⁰⁸ *Ibidem*, p. 118.

¹⁰⁹ *Ibidem*, p. 120.

¹¹⁰ *Ibidem*, p. 261.

¹¹¹ *Ibidem*, p. 269.

¹¹² *Ibidem*, p. 271.

¹¹³ *Ibidem*, p. 280.

¹¹⁴ *Ibidem*, p. 281.

cât scriitorul aduce la lumină și alte greșeli ale istoriei, el se îndepărtează de la o perspectivă victimizantă și devine un simbol al nedreptăților care capătă, astfel, voce și se sustrage uitării. Minoritățile etnice maghiare din Voivodina, Transilvania, Slovacia se simt nedreptățite; turcii emigrați în Germania își reconstruiesc o identitate care combină etnia turcească cu noua lor condiție, creând o identitate hibridă: „«noi în Germania suntem străini, iar în Turcia nu suntem acasă», declară cei 1,5 milioane de turci din Germania”¹¹⁵. În mod ironic, scriitorul cuantifică numărul turcilor emigrați în Germania, același cu numărul armenilor siliți „să emigreze” în deșertul sirian, dar care niciodată nu au mai ajuns la destinație. Urmașii puștinilor supraviețuitori ai genocidului s-au răspândit pe tot globul, fiindu-le parcă teamă să se mai stabilească toți, împreună, într-un singur loc: „Șușa are niște neamuri pe unde nu te aștepți, cu tata se vede din ce în ce mai rar, nu au ce să-și spună, dar rudele din Marsilia, Paris, Bruxelles, Alep, Cairo, Bagdad, cele din Milano și Amsterdam și Londra, rudele rudelor trăiesc la Montevideo și Los Angeles, prin de fel de legături de sânge, ca și la Constantinopol, Sofia, Montreal, Sidney, Moscova, Erevan, Buscurești, Varna, Odesa, Stuttgart și Köln”¹¹⁶. Familia Șușei e, la nivel simbolic, o hartă spirituală a supraviețuirii. Dincolo de drama dezrădăcinării, e o poveste a speranței de a dăinui, fie și în cele mai îndepărtate colțuri ale lumii; armenii se înrădăcinesc simbolic prin păstrarea identității lor etnice, indiferent de spațiul în care se află, ei trăiesc într-un spațiu spiritual al unei Armenii demult visate, dar niciodată înfăptuite.

În „Bazarul din Beirut”, scriitorul realizează o paralelă interesantă între condiția de armean și cea de evreu; ceea ce leagă cele două comunități etnice este permanenta rătăcire geografică, niciodată dublată de una identitară. Indiferent de locul unde s-ar stabili, atât evreii, cât și armenii își păstrează intactă identitatea. E datoria spirituală moștenită de la atâția morți nevinovați, căci „într-o enciclopedie a celor morți și a celor vii au loc cu toții”¹¹⁷, memoria rămânând întotdeauna vie, păstrând tristeți, dureri acumulate de veacuri. Ceea ce îi deosebește, însă, este condiția materială; evreii s-au descurcat un pic mai bine în plan economic: „păi fără covoare și niscaiva galbeni cum să trăiască amărății de armeni? au lăsat case și familii prin tot locul pe unde s-au refugiat, cine să mai facă pe artistul dacă ei trebuiau să trăiască, cine să-i înțeleagă și pe ei dacă n-au nici petrol, nici Zidul Plângerii sau bănci elvețiene?”¹¹⁸

Umorul scriitorului destinde încărcătura dramatică a textului, tratând în cheie ludică imaginea stereotipică a armenilor: „În Insulele Tonga există o veche și mândră comunitate de armeni, prezența lor în arhipelag a fost confirmată de însuși marele istoric european Nicolae Iorga”¹¹⁹, criteriul fiind nasul mare, devenit un monopol al fizionomiei armenilor. Numele lui Nicolae Iorga este invocat ironic, ca o certificare a dovezilor incontestabile ale atestării originii armenesti a locuitorilor

¹¹⁵ *Ibidem*, p. 282.

¹¹⁶ *Ibidem*, p. 284.

¹¹⁷ *Ibidem*, p. 335.

¹¹⁸ *Ibidem*, p. 327.

¹¹⁹ *Ibidem*, p. 317.

din îndepărtata Insulă Tonga, semn că armenii s-au răspândit în cele mai neașteptate locuri. Dând dovadă de finețe artistică, scriitorul înțelege că e nevoie să contrabalanseze seriositatea chestiunilor tratate în volum, prin introducerea unor episoade ludico-ironice care sporesc farmecul textului și îl salvează pe scriitor de o alură mult prea serioasă și dramatică.

Concluzii

Influența identității etnice armenesti este unul dintre puținele aspecte reliefate deja de critica literară. Ceea ce am constatat de-a lungul cercetării noastre vine să întărească ceea ce am descoperit și în cazul celorlalți scriitori deja discutați. Pe de o parte, putem identifica mărci indirecte și directe ale apartenenței scriitorului la etnia armeană, pe de altă parte, odată cu trecerea timpului, interesul scriitorului pentru reliefaarea și asumarea identității etnice armenesti crește, fapt care ar putea fi pus în legătură și cu câștigarea dreptului la libertatea de expresie după decembrie 1989. Cert este că, spre deosebire de ceilalți scriitori puși deja în discuție, Bedros Horasangian dedică un volum întreg realizării un portret colectiv al armenității. Partea de început a scrierilor lui Bedros Horasangian cuprinde aspecte fugitive care trimit la identitatea etnică armenească: ici-colo, spațiul prozei sale este traversat de câte un armean, care intră în contact cu protagoniștii textelor, fără a deveni, vreodată, el însuși centrul discuției. Este cazul volumelor de proză scurtă din anul de debut al scriitorului, dar și al romanelor supuse analizei noastre. Odată cu volumul *Enciclopedia armenilor*, reeditat sub titlul *Trotineta lui Edi*, situația se schimbă. Aici, locul central al fiecărei proze este ocupat de un armean. Ceea ce impresionează în volum este tonul povestirilor; nu e un discurs despre victime care-și deplâng soarta, deși ar avea tot dreptul să o facă, ci este unul care ilustrează supraviețuirea, în toate formele sale, ca o victorie în fața istoriei neiertătoare. De fapt, întregul volum are drept personaj central figura armeanului rătăcitor care, în ciuda vicisitudinilor sorții, a reușit să-și mențină intactă identitatea în California, România, Irak, Georgia sau oriunde altundeva. *Trotineta lui Edi* reușește, de-a lungul celor 30 de povestiri, să schițeze un portret colectiv al armenilor, deloc idilizat, ba chiar, pe alocuri, tratat în cheie ludică, semn că autoironia nu-i e străină scriitorului. Partea interesantă a discursului creat de Bedros Horasangian este faptul că istoria armenilor de pretutindeni este, la scară mică, istoria umanității. Periplul prin spațiile generoase ale lumii, din California până la Teheran, din România până în Armenia sau Georgia, creează conturul hărții unei umanități care încearcă să-și re poziționeze identitatea într-un secol mult prea încercat. Ceea ce unește personajele acestui volum sunt emoțiile, trăirile, spaimile, neliniștile, dorințele oricărei ființe umane, indiferent de identitatea lor etnică. Volumul devine o lecție de istorie a ultimilor o sută de ani, nefiltrate de politică sau interese economice; e o istorie trăită, nu planificată, o istorie vie.